

Prof.Dr.Ir.C.T.de Wit

en Dr.A.Th.J.Nooij

OVER ETEN EN OVER LEVEN

DIESREDE LANDBOUWHOGESCHOOL

9 maart 1973

lh

OVER ETEN EN OVER LEVEN

REDE

uitgesproken ter gelegenheid van
de 55ste Dies Natalis
op 9 maart 1973

door

Prof.dr.ir. C.T. de Wit

en

Dr. A.Th.J. Nooij

LANDBOUWHOGESCHOOL - WAGENINGEN

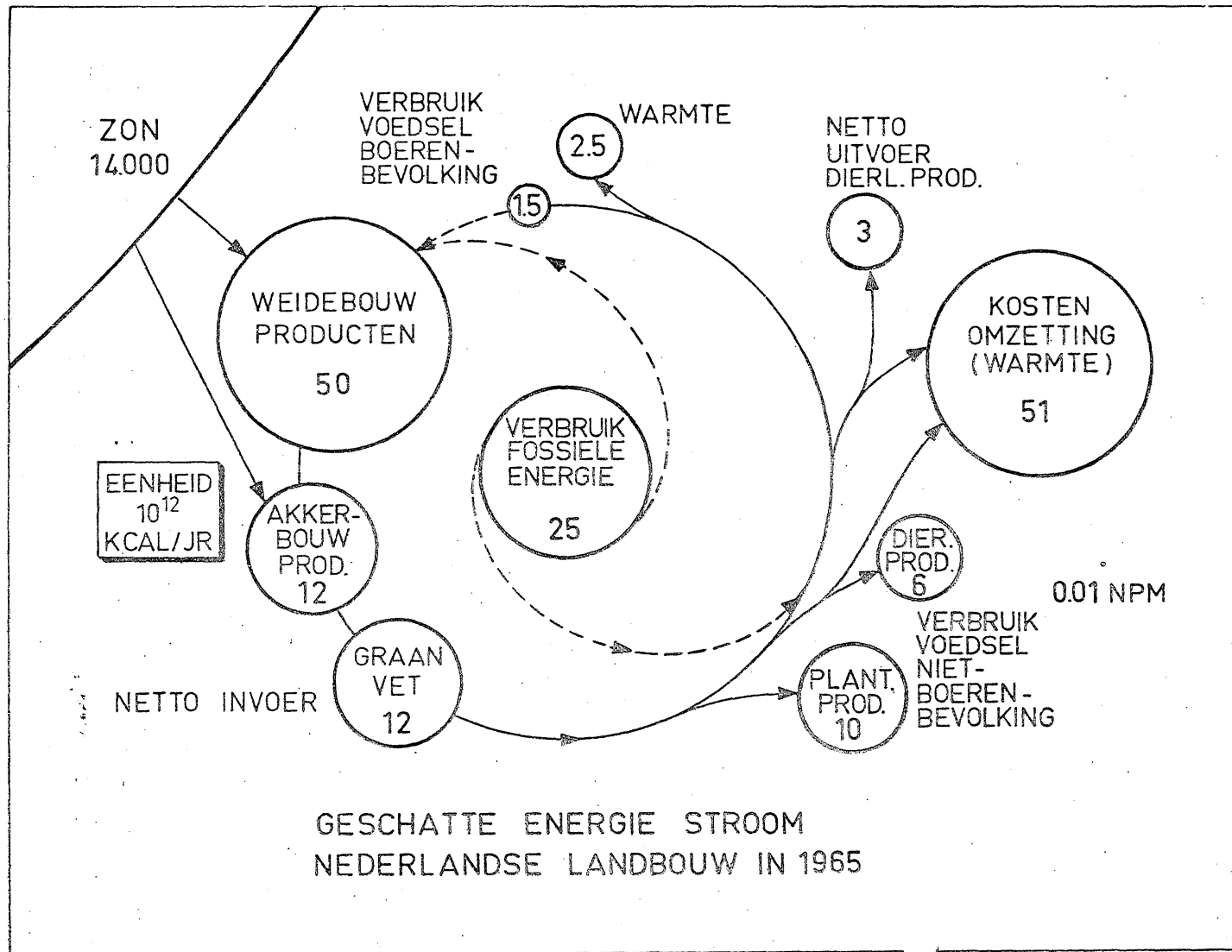
OVER ETEN EN OVER LEVEN

De landbouw is een menselijke bezigheid waarbij stralings-energie van de zon omgezet wordt in eetbare chemische energie met behulp van planten en dieren. Op gezette tijden houden wij ons bezig met de vraag in hoeverre wij hierin slagen bij de gekozen wijze van werken en welke alternatieven ons nog open staan voor de toekomst. In dit uur zal dit weer eens gebeuren, maar dan beperkt tot Nederlandse omstandigheden.

Om een begin te maken zijn de energiestromen in de Nederlandse landbouw weergegeven in een diagram. Elke cirkel in dit diagram stelt een bepaalde hoeveelheid energie voor uitgedrukt in 10^{12} kcal per jaar. Wat ons vooral interesseert zijn de verhoudingen zodat ik voor het gemak zal spreken van eenheden, eenheden energie wel te verstaan. De energie van de zon die per jaar op al ons akker- en weiland valt is een heel grote hoeveelheid, zo groot dat slechts een klein segment van de cirkel op het diagram kan worden weergegeven. Ruim een half procent van deze energie wordt vastgelegd in primaire landbouwprodukten zoals gras, groenvoer, graan en aardappels. Dit is weinig gezien als percentage, maar veel wanneer bedacht wordt dat de energie van de zon tot ons komt in een lage intensiteit; verdund over ruim 2 miljoen hectare en over het hele jaar.

Hoe het ook zij, 50 eenheden worden vastgelegd in de vorm van gras en groenvoer en 12 eenheden in de vorm van akkerbouwprodukten. De hoeveelheid energie die vastgelegd wordt in groenten en fruit is kleiner dan een eenheid. In de tuinbouw gaat het dan ook niet om het vastleggen van energie, maar om het smakelijk verpakken van water. Er is echter meer energie beschikbaar in de vorm van primaire landbouwprodukten: 12 eenheden in de vorm van granen en plantaardige vetten worden ingevoerd. Hiervoor zijn ergens buiten Nederland nog eens 2 miljoen hectare nodig geweest.

Wat gebeurt er nu met de totale plantaardige produktie van circa 74 eenheden? Ongeveer 10 eenheden worden direct verbruikt door de niet-boerenbevolking in de vorm van brood, aardappelen, margarine en dergelijke: op deze wijze voorzien we in twee-derde van onze energiebehoefte. De overige 64 eenheden worden niet direct gebruikt maar eerst omgezet in vlees, melk en eieren met behulp van onze landbouwhuisdieren. Ten dele worden deze

gevoed met granen, maar voor het grootste deel met gras, een produkt dat ongeschikt is voor directe menselijke consumptie. Energetisch gezien levert deze omzetting maar een kleine hoeveelheid dierlijk produkt op: 6 eenheden voor consumptie door de Nederlandse bevolking en 3 eenheden voor export. De overige 51 eenheden worden verbruikt bij de conversie van plantaardige in dierlijke produkten. Van deze 51 eenheden merken we niets, uiteindelijk worden deze allemaal omgezet in warmte. De 4 eenheden die nu nog overblijven worden verbruikt door de boeren en hun gezinnen en omdat deze ook vlees eten en melk drinken gaan 2.5 eenheden weer verloren als warmte, zodat uiteindelijk slechts 1.5 eenheid door de boerenbevolking zelf geconsumeerd wordt. Hiermee is de cirkel rond.

In hoeverre voorzien de 13 miljoen Nederlanders nu in eigen voedsel of wat is de graad van zelfvoorziening in termen van energie?

Aan dierlijke produkten worden 3 eenheden geëxporteerd en om deze te maken zijn 20 eenheden plantaardige produkten nodig. Ingevoerd worden 12 eenheden zodat 8 eenheden plantaardige produkten van eigen bodem worden gebruikt om de export op gang te houden. Anders gezegd: in Nederland worden meer plantaardige produkten geproduceerd dan direct en indirect in de vorm van dierlijke produkten voor de eigen bevolking nodig zijn. Wij zijn meer dan zelfverzorgend in termen van energie en trouwens ook in termen van eiwit; een voor velen wellicht onverwachte conclusie.

De 3 eenheden export bestaan uit melkprodukten, vlees, eieren en tuinbouwprodukten en zijn, in geld uitgedrukt, veel meer waard dan de 12 eenheden import bestaande uit graan en vetten. De landbouw levert dus een aanmerkelijke positieve bijdrage tot de handelsbalans. De ruime verbouw van produkten voor eigen gebruik is wat dit betreft natuurlijk nog veel belangrijker. Dit is een economisch facet van de zaak. Er is echter meer. Ik vraag mij bijvoorbeeld af, of wij voldoende vertrouwen hebben in andere naties, inclusief onze EEG-partners, om geen bezwaar te hebben tegen een situatie waarbij onze primaire levensbehoeften buiten onze grenzen en onze invloedssfeer worden voortgebracht.

Dit is het eerste probleem voor de tweede spreker vandaag. Want dit is de bedoeling van dit gezamenlijk optreden: een natuurwetenschapper fungeert als aangever

en een socioloog als de man die de doelpunten maakt, of wellicht als Domme August.

We moeten ons nu ook weer geen al te grote voorstelling maken van het belang van zelfvoorziening, want de Nederlandse landbouw is energetisch gezien toch verre van een gesloten systeem. Weliswaar levert de boerenbevolking 19 eenheden energie als voedsel aan de niet-boerenbevolking, maar alleen de zon gaat voor niets op. Deze 19 eenheden moeten betaald worden, niet alleen in geld, maar ook in energie. Niet alleen in de vorm van benzine, olie, gas en elektriciteit maar ook in indirecte vorm voor zover energie ten koste gelegd wordt aan goederen die de boer nodig heeft om de produktie in stand te houden, zoals grond, gebouwen, tractoren en kunstmest. Het is wellicht de moeite waard de toegevoegde energiestromen goed uit te rekenen, maar zolang dit niet is gebeurd, moeten we met een schatting via de gemiddelde energieoverdracht per gulden volstaan.

Dit gemiddelde is gelijk aan het totale bruto-energieverbruik van de Nederlandse samenleving gedeeld door het bruto-nationaal produkt (tegen factor kosten): het bedraagt 6000 kcal per gulden. De bruto produktie in de sector landbouw en veeteelt bedraagt $4.2 \cdot 10^9$ gulden, wat dus neerkomt op een bruto energieverbruik van ongeveer $25 \cdot 10^{12}$ kcal per jaar. Bovenstaande cijfers golden in het midden van de zestiger jaren, evenals de overige cijfers in het energie-stroom diagram. Deze 25 fossiele energie-eenheden plus de 1.5 eenheid die door de landbouwende bevolking zelf als voedsel geconsumeerd wordt, houden de molen draaiende. Uiteindelijk leveren deze 25 eenheden meer dan het dubbele op in de vorm van plantaardige energie, maar slechts 19 eenheden in de vorm van ons voedselpakket. De gemeenschap stopt dus meer fossiele energie in de landbouw dan er in de vorm van eetbare energie uitkomt. Dit is niet zo verwonderlijk. Want de normale gang van zaken bij menselijke activiteiten is dat er meer energie ingaat dan uitkomt. Bijvoorbeeld, de Landbouwhogeschoolgemeenschap gebruikt nogal wat fossiele energie en er komt helemaal niets uit ..... althans niets in de vorm van eetbare energie.

Wel kunnen we onze definitie van de landbouw gevoeglijk wijzigen: het is een menselijke bezigheid waarbij fossiele energie van de zon wordt omgezet in eetbare chemische energie.

De laatste jaren wordt met een zeker heilig vuur gewezen op dreigende energie-tekorten, een heilig vuurtje dat volgens de in deze zaken erg voorzichtige hoofdartikelen-schrijver van het NRC/Handelsblad (8 januari 1973) mede leven ingeblazen wordt door de oliemaatschappijen die er fel op uit zijn hun sterk ingekrompen winstmarges te verbeteren. Wat hiervan ook zij, ook de internationale politieke situatie is nog altijd zo labiel dat we ons moeten blijven afvragen of en dan hoe de voedselproductie op een redelijk peil gehandhaafd kan worden als de energievoorziening stagneert.

In de maatschappij wordt nogal wat energie verkwist, maar afgezien van deze marge grijpt een beperking van de energievoorziening direct in op de wijze waarop de landbouw wordt uitgeoefend. Allereerst dienen we er rekening mee te houden dat bij stagnatie van de energievoorziening ook de invoer van granen en vetten stagneert. Met de uitvoer van dierlijke produkten is het dan ook afgelopen en wij zullen weer moeten leren roomboter te eten. Maar het kan nog erger.

Een landbouwbedrijf is immers in de eerste plaats een sleep- en transportbedrijf waar ploegen, eggen, zaai- en oogstmachines over het land gesleept worden, produktiemiddelen verspreid en oogstprodukten verzameld en verder vervoerd worden. Bij het schaarser worden van energie zal de boer terugvallen op zijn oude bron van energie voor dit werk: het paard. Dit gaat niet van vandaag op morgen, want er zijn nog maar weinig geschikte paarden en het duurt 4 jaar voordat een paard goed is voor de ploeg. Een paard dat werkt verdient echter ook op tijd zijn haver en gras en neemt zo een deel van het landbouwareaal in beslag, zodat aanmerkelijk minder plantaardige produkten ter beschikking komen voor andere doeleinden. Dit moet niet onderschat worden: 60 jaar geleden was ongeveer 1/3 van het landbouwareaal in de Verenigde Staten nodig voor het onderhoud van paarden.

Ook heeft elk stel paarden een menner nodig en ook andere werkzaamheden worden weer meer arbeidsintensief, zodat een absolute toename van de boerenbevolking noodzakelijk zal blijken. We zouden dus met een kleine-boerenprobleem te maken krijgen: de vraag is dan niet hoe komen we er af, maar hoe komen we eraan. Een aangevertje voor onze socioloog.

Nu gaat altijd nog 2/3 van de vastgelegde energie verloren omdat een groot deel van de plantaardige produktie omgezet wordt in dierlijke produkten. Dit verlies kan

aanmerkelijk beperkt worden door het aandeel van plantaardige produkten in het voedselpakket te vergroten. Dit gaat gepaard met de omzetting van weide in akkerland. Bij vergaande beperking van de energievoorziening wordt op den duur het produktievermogen van de grond aangetast, vooral als de beperking gevolgen heeft voor de voorziening met kunstmeststoffen. Nu wordt wel het idee gelanceerd om de landbouw niet alleen te belasten met de voedselvoorziening, maar ook met de energievoorziening van de samenleving via de levering van brandbare produkten. Vergeet het maar. De netto-energieproduktie van de Nederlandse akker- en weidebouw is ongeveer 15 procent van het fossiele energieverbruik in de samenleving, en de fractie die overblijft nadat de voedselvoorziening veilig gesteld is, is verwaarloosbaar onder alle omstandigheden.

Bij dit alles dienen we wel te bedenken dat 150 jaar landbouwkundig onderzoek geen revolutionaire resultaten heeft opgeleverd in die zin dat wij met onze huidige kennis maar zonder een goede energievoorziening, niet of nauwelijks meer landbouwprodukten kunnen voortbrengen dan 100 jaar geleden. Uiteindelijk zit er dus maar één ding op: het afschaffen van mensen en het leren leven met een laag niveau van fossiele energievoorziening. Zover zal het echter niet komen. De bezwaren tegen een vergaand gebruik van kernenergie lijken mij maar een vinger diep. Wanneer werkelijk gekozen moet worden tussen achteruitgang van welvaart of het gebruik van kernenergie valt de keuze op het laatste. Of zie ik de "terug-naar-de-natuur" beweging teveel als een modegril? Een andere vraag aan mijn opvolger.

Het wezenlijke probleem waar wij mee te maken krijgen is niet zozeer het te groot zijn van het energieverbruik, maar het te groot zijn van het cirkeltje in het diagram waarbij staat: 0.01(eenheid)NPM. Dit is de netto produktie van mensenvlees in de Nederlandse samenleving. Energetisch heeft dit niets te betekenen en het is nog onverkoopbaar ook. Het probleem is echter dat deze netto produktie niet alleen tot uiting komt in het als maar dikker worden van de bestaande bevolking, maar ook in een toename van het bevolkingsaantal met een - zoals we allemaal weten - niet verwaarloosbare snelheid. Wat zijn de gevolgen hiervan op het patroon van de voedselvoorziening? Om dit na te gaan moeten we wel bedenken dat het huidige niveau van plantaardige produktie ook in

Nederland zijn maximum nog niet bereikt heeft. De potentiële produktie is nog wel twee maal zo hoog dan de huidige. En dit zonder rekening te houden met allerlei onwaarschijnlijke, revolutionaire ontwikkelingen in de wijze van voortbrengen. De graslandproduktie kan dus tot 100 eenheden en de opbrengst van akkerland tot 24 eenheden opgevoerd worden en dit heeft ten gevolge dat de voedselproduktie zonder drastische verschuivingen van dierlijke naar plantaardige consumptie verdubbeld kan worden. En hiermee het aantal mensen. Een vooruitzicht dat des te minder aantrekkelijk is omdat het allemaal Nederlanders zijn.

Er is echter meer. We dienen te bedenken dat er goede en slechte landbouwgronden zijn. Op goede gronden kunnen met weinig verdere investeringen potentiële opbrengsten bereikt worden en op slechte gronden vergt dit veel verdere investeringen. Om in Nederland een verdubbeling van opbrengst te verkrijgen moeten vooral de slechte gronden onderhanden genomen worden. Sommige gevolgen hiervan zijn gemakkelijk te schetsen voor onze omgeving. De Veluwe zal verkaveld en ontsloten moeten worden en de akkers voorzien met beregeningssystemen waarmee ook de toediening van voedingselementen beheerst kan worden. Het water hiervoor zal uit de Rijn moeten komen en dit is alleen mogelijk bij tijdelijke opslag in de ondergrond. Het coulissenlandschap in de Achterhoek zal plaats moeten maken voor een landschap met fatsoenlijk ingerichte landbouwbedrijven. En om een goede opbrengst in de Betuwe te verkrijgen zal het niet alleen nodig zijn nog veel aan de waterbeheersing te doen, maar zal ook de onaanvaardbare natuurlijke ontmenging van zand op de stroomruggen en klei in de kommen, ongedaan gemaakt moeten worden. Dit kost allemaal veel investeringen en dus veel energie en de cirkel die het gebruik van energie weergeeft zal aanmerkelijk in grootte toenemen.

Een betere oplossing is het niet zover te laten komen en veel aandacht te schenken aan geboortebeperving. Dit kunnen we des te gemakkelijker zeggen omdat we allemaal al geboren zijn. Niettemin blijf ik pessimistisch; naar mijn gevoel wordt te lichtvaardig gedacht over de psychologische en sociologische gevolgen van het handhaven van een constant bevolkingsaantal, maar dit is weer voer voor sociologen. Hoe we hier ook over denken, de kárten voor de nabije toekomst zijn al geschud. De mensen die tegen het jaar 2000 deze Aula bevolken zijn al geboren en het getuigt wel van groot optimisme om te veronderstellen dat

het bij de 17 miljoen die we dan in ons land verwachten, zal blijven. Ik zie het er van komen dat wij in Nederland toch wel te maken krijgen met een 20 miljoen inwoners; voor zover ik tegen die tijd nog wat te zien heb natuurlijk.

Het is dus de moeite waard om na te gaan hoe de Nederlandse landbouw en daarmee het Nederlandse landschap er dan uit kan zien, temeer omdat er bij dit aantal nog enige alternatieven zijn; het water staat ons dan nog niet helemaal aan de lippen. Het verkennen van mogelijkheden heeft echter alleen zin, wanneer we dit doen binnen het raam van enige goed geformuleerde randvoorwaarden.

Mijn randvoorwaarden zijn de volgende. Ik ga ervan uit dat er voldoende energie beschikbaar zal blijven: kernenergie als het kan, fossiele energie als het moet. Verder stel ik dat we een redelijke graad van zelfvoorziening wat betreft ons voedsel moeten handhaven. Voorlopig omdat ik nog niet voldoende vertrouwen heb in de internationale solidariteit in geval van politieke calamiteiten. Maar ook op den duur, omdat de industriële ontwikkeling, nodig om produkten te maken die nodig zijn om ons voedsel te kopen, onaanvaardbaar is. We hebben genoeg aan één Rotterdam, desnoods twee Rotterdammen, maar een derde en een vierde Rotterdam omdat we afzien van onze eigen voedselverbouw zijn onverteerbaar. Tenslotte stel ik dat de huidige ontwikkeling waarbij zonder veel onderscheid het produktiepeil op alle landbouwgronden geleidelijk opgevoerd wordt, niet gehandhaafd kan worden. Er zijn misschien niet zoveel natuurwetenschappelijke, maar meer dan voldoende culturele redenen voor het handhaven van een gedifferentieerde omgeving. Niet alleen door behoud en uitbreiding van onze min of meer natuurlijke gebieden, maar ook door het gedifferentieerd inrichten van cultuurlandschappen en behoud van het historisch gegroeide. De mogelijkheden om aan deze eisen te voldoen zijn landbouwtechnisch aanwezig.

De uitbreiding van de bevolking vraagt produktieverhoging. Deze verhoging dient echter vooral gerealiseerd te worden op de goede gronden in onze weide- en akkerbouwgebieden. Weliswaar is de opbrengst hier al boven het gemiddelde, maar de mogelijkheden tot produktieverhoging zijn toch nog groot: 30 procent zit er altijd in en veel van de investeringen die hiervoor nodig zijn, zijn reeds gedaan. De grond is al behoorlijk ontwaterd en min of meer

goed verkaveld en ontsloten, de kalk-, fosfaat- en kali-toestand zijn al op een goed peil en in veel gevallen wordt al voldoende stikstof gegeven.

Voor het verhogen van de opbrengst zijn vooral twee dingen noodzakelijk: een organisatie waarbij de juiste maatregelen op de juiste tijd getroffen worden en het bestrijden van ziekten. Dit vraagt onderzoek. Wat de organisatie betreft: op kleine velden zijn we vaak hele pieten, maar we zitten nog te veel met onze handen in het haar wanneer het gaat om het uitbaten van teeltkundige mogelijkheden in de praktijk. Bij de bestrijding van ziekten wordt nog te veel gebruik gemaakt van de botte bijl: biociden en het veredelen op genresistentie. De mogelijkheden van het combineren van teeltkundige maatregelen en veredeling met biologische en chemische bestrijding worden nog niet voldoende overzien: een belangrijk veld voor onderzoek.

Wat moeten we echter aan met gebieden waar alleen hoge opbrengsten verwerkelijkt kunnen worden door grote investeringen? Een deel zal nodig blijken om de landbouwproductie op peil te houden en hier dienen de nodige investeringen gedaan te worden. Hier liggen ook de kansen voor het verwerkelijken van opvattingen over het inrichten van hoogproductieve cultuurlandschappen die esthetische waarde hebben. Maar wat te doen met de gronden die, om het maar eens zo te zeggen, niet opgestoten worden in de vaart van de produktiviteit.

Dit zijn er nogal wat: in elk geval de gronden die in gebieden liggen waar over het inrichten van nationale landschapsparken gedacht wordt. Nu lijkt het mij een illusie te menen dat de in de loop van de tijden gegroeide landschappen gehandhaafd kunnen worden zonder het bijbehorende cultuurpatroon te conserveren. Ik kan mij tenminste niet voorstellen dat de plattelandsbewoners bereid zullen zijn om tegen een zelfs redelijke vergoeding het bedrijf van het voorgeslacht ongewijzigd voort te zetten. Noch kan ik mij voorstellen dat de Nederlandse samenleving, met zijn lange verlanglijstje, veel geld voor conservering op ruime schaal over heeft.

Nodig zijn bedrijfssystemen, waarbij kleinschalige landschaps-elementen gehandhaafd en ontwikkeld kunnen worden, die recreatieve mogelijkheden bieden, en verrijking van de streek met plantenvoedende stoffen tegengaan, zodat de diversiteit van flora en fauna beter gehandhaafd kan worden, en die ook nog economisch aanvaardbaar zijn. Samengevat: bedrijfssystemen, waar het befaamde schaap

met de vijf poten zich thuisvoelt. Hoe groot de moeilijkheden ook, we zullen naar een ruimtelijke tweedeling moeten toewerken. Enerzijds gebieden waar het accent ligt op de produktie van voedsel en anderzijds gebieden waarbij het accent ligt op de ontwikkeling van historisch gegeven landschappen. Een tweedeling, waarbij het niet nodig is dat de landbouwgebieden persé lelijk en de landschapsgebieden persé onproduktief zijn. De vraag is nu of bij een dergelijke landschapontwikkeling zelfvoorziening op het huidige kwaliteitspeil mogelijk blijft. Een verdubbeling van de produktie zit er dan lang niet meer in maar - zonder dit nu uit te rekenen - de produktieverhoging kan toch wel op 20 procent geschat worden. Samen met een vermindering van de netto uitvoer betekent dit een produktieverhoging van 30 procent of voedsel voor een 4 miljoen mensen. Dus wel voldoende om het jaar 2000 te halen, maar niet veel meer. Gegeven onze open grenzen verzeilen we dus langzaam in een situatie waarbij de import de export overtreft.

We hoeven ons hier natuurlijk niet bij neer te leggen want er zijn nog wel wat opties. Het is ongetwijfeld mogelijk het rendement van de omzetting van plantaardig in dierlijk voedsel te verbeteren. Ook kunnen we grasland gaan scheuren en meer gewassen verbouwen die direct geschikt zijn voor menselijke consumptie. Het lijkt mij toe dat de kans hierop niet groot is, tenzij de goede perspectieven van de fabriekmatige omzetting van plantaardig eiwit in vlees-analogen verwerkelijkt worden. Analogen die dan de concurrentie met zoiets als de industriekip moeten kunnen doorstaan. Bij het bereiden van vlees-analogen wordt veelal uitgegaan van het eiwitrijke schroot dat overblijft bij de verwerking van vetrijke zaden tot margarine. In Nederland worden echter geen oliegewassen verbouwd en onderzoek naar de teeltmogelijkheden hiervan lijkt gewenst. In de wat verdere toekomst biedt het extraheren van eiwitten uit gras altijd nog perspectieven, en hier wil ik ook een lans voor breken. Natuurlijk mede om bij de Rector in het gevlei te komen.

In het voorgaande heb ik mijn gedachten laten gaan over de toekomst van de landbouw in Nederland. Ik zou deze graag afwegen tegen beter uitgewerkte opvattingen, maar dit kan nauwelijks omdat noch door politieke partijen, noch op het Ministerie van Landbouw, noch aan de Land-

bouwhogeschool gewerkt wordt aan het ontwikkelen van een landbouwplan voor Nederland. In de derde Nota voor de Ruimtelijke Ordening blijft de landbouw dan ook een blinde vlek. Ik heb zo mijn vermoedens waarom politieke partijen en ministers van landbouw hier niet thuis geven, maar de volgende spreker zal het wel precies weten. Wat ik echter niet begrijp is dat aan de Landbouwhogeschool ook de koe niet goed bij de horens gevat wordt. En dit is jammer. Wanneer er één instelling in Nederland is, die deze taak aan kan en een goede taakstelling nodig heeft, is dit de Landbouwhogeschool. Ik zeg nodig heeft omdat onze interdisciplinaire opstelling nog altijd waargemaakt moet worden in het onderzoek. Op dit terrein stellen we niet veel meer voor dan een losse verzameling natuurwetenschappers, teeltkundigen, technologen, planologen, ecologen, sociologen en economen, verenigd onder één Bestuur. Waarom dit zo'n losse verzameling is, is de laatste vraag die ik voor zal leggen aan onze huis-socioloog.

(C.T.de Wit).

Over één punt zal er tussen De Wit en mij in elk geval geen verschil van mening bestaan: zijn verhaal is een scherpe uitdaging. De theoretische teeltkundige heeft in vergaande abstractie van de werkelijkheid waarmee wij in het dagelijkse leven te maken hebben, een hoge vlucht genomen. Deze hoge vlucht heeft hem echter niet verhinderd om een bij uitstek nuchtere kijk op deze werkelijkheid te behouden. Dat hij daarbij regelmatig een beroep doet op een huis-socioloog weerspiegelt wellicht de gevoelens van heimwee die een dergelijke hoge vlucht oproepen. Zonder deze interpretatie bij voorbaat te verwerpen, moet echter wel de kanttekening worden gemaakt, dat naar het oordeel van sommigen iemand nog verder van huis raakt indien hij, gesteld voor netelige problemen, de hulp inroept van een socioloog. Deze opmerking heeft een grond van waarheid. Zoals de theologie een wetenschap is die aan het wezenlijk of schijnbaar onmogelijke een schijn van klaarlijkheid moet meegeven, zo heeft een op de werkelijkheid georiënteerde sociologie onder meer als taak om de schijnbare klaarlijkheid te ontmaskeren als ideologie of op zijn minst van vraagtekens te voorzien. Behalve een oriënterende wetenschap is de sociologie derhalve ook een desoriënterende wetenschap. In politieke systemen waar de tolerantie ten aanzien van

deze desoriënterende functie van de sociologie gering is, zullen we dan ook geen bovengrondse sociologie aantreffen.

Het is gebruikelijk om de problemen die betrekking hebben op de relatie tussen landbouw en de rest van de maatschappij te benaderen met begrippen die ontleend zijn aan de economie. De boer is een ondernemer die produktiefactoren combineert, de produkten worden verkocht, bewerkt, gedistribueerd en geconsumeerd. Dit is een model dat een voldoende aantal contactpunten met de empirische werkelijkheid heeft, om te kunnen worden beschouwd als een hanteerbaar en werkbaar model. Het blijft echter een model, en dat impliceert dat er nooit een volledige congruentie zal zijn met de empirische werkelijkheid. De econoom heeft echter een ontsnappingsclausule. Waar model en werkelijkheid divergeren, wordt de socioloog te hulp geroepen. Tenslotte kan men de econoom niet verantwoordelijk stellen voor wat politici verknoeid hebben. Het zoeken naar een verklaring voor de residuvariantie wordt dan gezien als taak van de socioloog. Anders ligt dit, wanneer de problemen van de landbouw of van de maatschappij in het algemeen niet in economische, maar in energetische of op het milieu betrekking hebbende termen worden gegoten. Dan wordt aangetoond, dat een ongewijzigd voortgaan op ingeslagen wegen moet leiden tot onmogelijke situaties, hetgeen dan tot de vraag leidt: hoe kunnen we het gedrag van de mens zodanig veranderen dat we een leefbare wereld houden? Hoe bereiken we dat de mensen weer gaan lopen en fietsen, hoe realiseren we een beperking van de mobiliteit, hoe kunnen we de milieubelasting van de kassentuinbouw reduceren, hoe kunnen we de veredelingslandbouw overplaatsen volgens een model van gebundelde deconcentratie naar gebieden waar tekorten aan organische mest bestaan, hoe komen we tot een zodanige regionale differentiatie in de landbouw dat bepaalde gebieden worden aangewezen als reservaat waar de moderne landbouw zich kan uitleven en andere gebieden als beschermd terrein waar anderen zich mogen uitleven ten koste van de landbouw? Dit zijn vragen die vrijwel onoplosbaar lijken te zijn en die derhalve met genoegen of met leedwezen worden doorgeschoven naar de sociologie in de overtuiging dat men er in die hoek ook geen raad mee weet. Wanneer we uitgaan van de nuchtere stelregel dat in een antwoord op een vraag niet méér energie geïnvesteerd moet worden dan het stellen van de vraag heeft gekost - voor een soepel maatschap-

pelijk verkeer moeten we overigens enige uitzonderingen op deze regel toestaan - dan is het antwoord eenvoudig. Alle zojuist geformuleerde vragen kunnen met groot gemak worden opgelost indien we uitgaan van de assumptie, dat we een overheid hebben die volgens de regels van de meritocratie met een hoogwaardig inzicht is begiftigd; die geen problemen heeft met de besluitvorming omdat men spoedig tot eenstemmigheid komt op basis van het principe dat er slechts één manier is om iets goed te doen en er vele manieren zijn om het verkeerd te doen, hetgeen impliceert dat pluriformiteit het kenmerk van het onware is. Wanneer dezelfde regering behalve over deze drogredenen ook over absolute macht beschikt en wanneer de onderdanen zich waardig gedragen met respect voor gezag en algemeen belang, dan zijn de gestelde vragen wel oplosbaar. Of het middel niet erger is dan de kwaal is een probleem waarover we niet verder behoeven te filosoferen. Een blauwdruk maken van de toekomst is op zich niet moeilijk, zeker niet wanneer deze blauwdruk in hoofdzaak een negatieve afdruk is van de actuele situatie in de maatschappij. Het is genoegzaam bekend dat ook sociologen zich met deze nuttige arbeid bezighouden. Ik beschouw het evenwel als een minstens even nuttige arbeid van sociologen wanneer zij op dezelfde wijze als beoefenaars van andere wetenschappen wijzen op trends in de maatschappij die hetzij remmend hetzij bevorderend werken op de realisering van een andere maatschappij of de bestendiging van de bestaande maatschappij. De socioloog is dan geen oplosser meer van residu-variantie, maar speelt evenals beoefenaars van andere wetenschappen de betamelijke rol van veldprediker en veldonderzoeker.

De Wit heeft een schets gegeven van de energiestroom in de Nederlandse landbouw. Opvallend was daarbij de groot-scheepse toepassing van fossiele energie die De Wit inspireerde tot een alternatieve definitie van landbouw: een menselijke bezigheid waarbij fossiele energie van de zon wordt omgezet in eetbare chemische energie met behulp van planten en dieren. Indien we werkelijk terug willen naar de natuur, en de fossiele energie afschaffen zonder over te stappen op kernenergie, dan kunnen we dat slechts met een beperkt aantal mensen doen. Indien we echter onze bevolking op de vertrouwde wijze laten voortgroeien en bereid zijn op ruime schaal energie in de landbouw te investeren, kunnen we theoretisch nog wel even voort. In dat geval is er echter geen ruimte meer

voor bos en heide. Wanneer we er evenwel in slagen om onze bevolking op 20 miljoen te stabiliseren, dan is dit landbouwkundig wellicht niet onmogelijk wanneer aan een aantal technische voorwaarden is voldaan die vooralsnog uitgebreid onderzoek vereisen. Onder die omstandigheden zullen we zeker niet terug kunnen gaan naar de natuur, maar misschien kunnen we ons wel de luxe permitteren om in bepaalde gebieden de landbouw minder intensief te bedrijven dan technisch gezien tot de mogelijkheden behoort; aldus De Wit.

Het betoog van De Wit munt uit in helderheid en rechtlijnigheid; hij volgt een duidelijke weg, de zijstraten blokkeert hij met een sociologisch vraagteken. Omdat het mijn taak is om de zijstraten te verkennen, dreigt mijn verhaal brokkelig te worden. Ik zal trachten een aantal loopbruggetjes te construeren, waar dit niet lukt, nodig ik u uit tot slotje springen.

Wat allereerst opvalt in het betoog van De Wit is, dat het essentieel afwijkt van de gangbare benadering van de landbouwproblematiek. Wanneer we spreken over de problemen in de landbouw, gaat het doorgaans om een landbouw waarvan de structuur onvoldoende is aangepast aan de technische mogelijkheden. Omdat daardoor de produktiviteit lager is dan technisch mogelijk zou zijn, is de bijdrage van de landbouw aan het nationaal inkomen in deze visie onvoldoende. Met andere woorden, de actuele landbouwproblematiek wordt gedefiniëerd als een welvaartsprobleem; de landbouw is te duur. Het is op het eerste gezicht een paradoxale situatie dat dit welvaartsprobleem bij de boeren terecht komt in de vorm van lage inkomens en bestaansonzekerheid. Ook in een ander opzicht wordt het landbouwprobleem primair als welvaartsprobleem onderkend. De Nederlandse landbouw heeft zich in sterke mate ontwikkeld tot een veredelingslandbouw. Deze ontwikkeling heeft twee welvaartsaspecten. In de eerste plaats zijn we in staat en bereid de prijs te betalen voor de energie die als warmte verloren gaat bij de omzetting van plantaardig in dierlijk voedsel. In de tweede plaats zullen wij bereid moeten zijn de prijs te betalen voor de oplossing van het mestprobleem; in de wetenschap dat deze mest geproduceerd wordt uit voedingsstoffen die voor een belangrijk gedeelte in Nederland geïmporteerd worden.

De Wit definieert het landbouwprobleem niet in termen van welvaart, maar in termen van schaarste. Op korte

termijn hebben we nog te maken met een problematiek dat teveel arbeidskrachten in de agrarische sector worden vastgehouden. Op langere termijn ziet hij een schaarste-probleem ontstaan, als gevolg van een voortgaande bevolkingsgroei. De toenemende bevolking en de stijgende consumptie per hoofd van de bevolking zijn de kernproblemen in het betoog van De Wit. Dit leidt dan tot onder meer de volgende vragen:

Wanneer we mogen stellen dat een bevolking die uitgroeit tot 20 miljoen in landbouwkundig opzicht niet tot onmogelijke situaties leidt, is het probleem dan wel opgelost? Of zal de bevolking nog verder in aantal toenemen? Is een constante bevolking wel mogelijk?

Behalve de toename van de bevolking vraagt de uitputting van fossiele energiebronnen de aandacht. Hoe komen we aan de menselijke arbeidskracht die nodig is om het verlies van fossiele energie te compenseren indien we het onwaarschijnlijke besluit nemen geen kernenergie toe te passen?

Is de beweging die een terug naar de natuur bepleit meer dan een modegril?

Tenslotte is er dan nog een aantal vragen op planologisch gebied. Als we inderdaad komen tot de oprichting van landschapsparken of beter: nationale landschappen, wordt dan de creativiteit van de boer niet teveel aan banden gelegd? Is de maatschappij bereid deze kostbare aangelegenheden te financieren? En tenslotte komt dan de vraag waarom deze landbouw voor planologen zo lastig is en een blinde vlek dreigt te worden in de derde nota voor de ruimtelijke ordening.

De eerste vraag die De Wit ons voorlegt heeft betrekking op een constante bevolking; gaan we daar naar toe, is dat haalbaar? Er is een aanzienlijk verschil tussen het aantal bevolkingsprognoses dat is gemaakt en het aantal dat is uitgekomen. Dit is geen blaam voor demografen, maar vindt zijn verklaring in het feit dat bevolkingsprognoses alleen gemaakt worden in tijden van onzekerheid. Wanneer geboorte, sterfte en migratie betrekkelijk constante grootheden zijn en het gezamenlijk effect niet als dreigend wordt ervaren, bestaat er weinig behoefte aan het opstellen van een prognose. Prognoses worden gemaakt wanneer de demografische factoren in beweging zijn of wanneer de demografische ontwikkeling zorgen baart. Prognoses worden derhalve gemaakt in omstandig-

heden waarin de voorspelbaarheid gering is, of meer paradoxaal geformuleerd: een prognose wordt gemaakt om de onjuistheid van de vorige prognose aan te tonen. De demografische ontwikkelingen zijn van dien aard dat het maken van prognoses een continu-proces is geworden. Hoewel elke prognose de voorgaande logenstraft, is de tendens stabiel waar het de richting betreft. We draaien in de richting van een constante bevolking. Over dertig jaar hebben we een bevolking van ongeveer 17 miljoen. Hoeveel jaren onze kinderen en kleinkinderen daarna nodig hebben om de 20 miljoen vol te maken, is niet te voorspellen. Wel is het mogelijk om modellen op te stellen waarin we de demografische werkelijkheid zoveel mogelijk trachten te benaderen. Ook zijn er modellen mogelijk waarin enkele trends die zich thans voordoen in versneld tempo gemaximaliseerd worden. De stijging van het huwelijkscijfer en de daling van de huwelijksleeftijd zijn aan natuurlijke grenzen gebonden. Een wezenlijk onzekere factor blijft echter de maatschappelijke norm met betrekking tot het wenselijk geachte aantal kinderen. De gedachte dat een niet in aantal toenemende bevolking werd gezien als een gedegenereerde bevolking, komt ons thans vreemd voor. Dertig jaar geleden was deze gedachte echter allerminst zeldzaam. Nog veel dichter bij ons ligt de tijd dat voornamelijk in rooms katholieke en in communistische kringen de opvatting heerste, dat een snelle bevolkingstoename voornamelijk betekende dat een groter aantal mensen de zegeningen van het heilige systeem deelachtig zouden worden, hier of in het hierna maals. Wie garandeert ons dat dit alles definitief verleden tijd is? Tussen nu en het tijdstip waarop bij voortzetting van de huidige demografische trend een constante bevolking zal zijn bereikt, verstrijken nog vele decennia, teveel om met stelligheid te mogen geloven in een rooskleurige demografische toekomst.

Er zijn echter wel verschillen met de situatie zoals we die in het verleden hebben gekend. Door de vergaande mechanisering van het oorlogsapparaat is de relatie tussen bevolkingsaantal en politieke macht minder direct geworden. Hierdoor is een van de factoren die in het verleden de bevolkingsgroei stimuleerden van minder betekenis geworden. Bovendien heeft een andere factor die in het verleden althans potentiëel een remmende invloed had op de ontwikkeling naar een constante bevolking, aan betekenis ingeboet, namelijk de kosten van de verzorging van bejaarden. Het relatief hoge percentage bejaarden

in een constante bevolking vraagt een aanzienlijk deel van het nationale inkomen. Dat deze factor niettemin in relatieve zin van minder betekenis is geworden, wordt verklaard door het feit dat in onze maatschappij niet alleen de bejaarden maar ook de jongeren steeds kostbaarder worden. In de afgelopen decennia is het onderwijs zodanig geïntensiveerd, dat een relatieve vermindering van het aantal jongeren in een constante bevolking in veel sterkere mate dan vroeger het geval was tot een verhoging leidt van het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking. De kost gaat hier overigens wel zeer duidelijk voor de baat uit; naar mate we thans meer bezuinigen op onderwijs kunnen we later minder baten schrijven op rekening van een gewijzigde demografische structuur.

Een laatste factor die in dit verband vermelding verdient, is de toenemende mobiliteit van de bevolking. Wanneer 60.000 mensen in een stadion zitten, denkt geen van hen aan overbevolking. Die gedachte komt pas op wanneer elk van deze 60.000 mensen pogingen in het werk stelt om thuis te komen. Ik veronderstel dat de frustratie van de nog steeds groeiende drang tot mobiliteit veel effectiever werkt in de richting van een constante bevolking dan alle publiciteit rond de problemen van drinkwatervoorziening, vuilverwerking, e.d.

Resumerend kunnen we stellen, dat er ontwikkelingen gaande zijn die de kans op een constante bevolking doen stijgen. De ideologische factor blijft echter een onberekenbaar element, waarvan bovendien de betekenis toeneemt naarmate de onzekerheid in de maatschappij stijgt.

De tweede zijstraat die De Wit van een naambordje heeft voorzien, zullen we minder ver betreden. Evenals De Wit betwijfel ik namelijk het bestaansrecht van deze zijstraat. Constaterend dat in de landbouw een intensief gebruik wordt gemaakt van fossiele energie, rijst de vraag: hoe komen we aan voldoende arbeidskrachten in de landbouw indien deze fossiele energie niet meer ter beschikking staat. Een omgekeerd kleine-boeren vraagstuk derhalve.

Het wegvallen van fossiele energie treft natuurlijk niet alleen de landbouw. Derhalve zou in een dergelijke situatie niet alleen door de landbouw maar ook door de andere bedrijfstakken een groot beroep worden gedaan op de arbeidsmarkt. Deze arbeidsmarkt kan dan uiteraard in de verste verte niet voldoen aan de vraag en in de concurrentie rond de factor arbeid zullen die bedrijven af-

vallen waar het met behulp van dure arbeid vervaardigde produkt geen afzet zal vinden. Hoewel het hier gehanteerde model van vrije concurrentie op de energie-markt in een situatie van nijpende schaarste geen enkele realiteitswaarde heeft als gevolg van ongetwijfeld vergaande overheidsinterventie, zou zelfs in een situatie van vrije concurrentie de landbouw nog wel voldoende arbeidskrachten kunnen aantrekken. Zolang de voedselproduktie maar even beneden het gewenste consumptieniveau ligt, heeft de ondernemer in de landbouw als vragende partij op de arbeidsmarkt een sterke positie als gevolg van de geringe elasticiteit van de vraag naar agrarische produkten. De vakbekwaamheid van deze nieuwe boeren levert meer problemen. Geduldige leraren stellen echter dat een mens nooit te oud is om te leren, hetgeen een optimistisch maar ook een vermoeiend uitzicht is. Ook hier is overheidsinterventie niet onwaarschijnlijk. Toen in de jaren veertig de voedselproduktie in Engeland krachtig moest worden opgevoerd, beschikte de regering niet alleen over indirecte economische sancties maar ook over de bevoegdheid om boeren en landlords te onteigenen indien zij niet vakbekwaam waren.

Bovenstaande problemen zouden nauwelijks aanwezig zijn indien we de bestaande voedselproduktie moeiteloos zouden kunnen aanvullen met importen van elders. De Wit vertrouwt deze zaak niet. Het strategische argument heeft in het verleden een rol van betekenis gehad in de formulering van het landbouwbeleid. Met de intensivering van de handelsstromen en de toegenomen mogelijkheden tot conservering, is dit argument enigszins op de achtergrond geraakt. Binnen Europa wordt het strategische argument vooral in Zwitserland en Zweden benadrukt. Ook de EEG kenmerkt zich door een hoge graad van zelfvoorziening voor een groot aantal produkten. Dit heeft echter weinig te maken met strategische overwegingen, en zeer veel met de protectie van de agrarische producent. Een direct gevolg van deze situatie is dat de Europese markt moeilijk toegankelijk is geworden voor producenten uit de derde wereld. Voor oliehoudende zaden en hiervan afgeleide produkten zijn de tariefmuren minder hoog opgetrokken. Hiervan profiteert Amerika echter meer dan de derde wereld; het is dan ook voornamelijk Amerikaanse pressie die deze situatie bestendigt. Er zijn op mondiaal niveau ontwikkelingen gaande die het Europese streven naar voedselautarkie in een nieuw daglicht stellen. De mondiale voedselsituatie lijkt van

dien aard dat ondanks de tijdelijke verlichting van de problematiek als gevolg van de Groene Revolutie, het beroep op de Amerikaanse en Canadese graanschuren steeds veelvuldiger wordt. Als dit inderdaad een blijvende trend is, rijst de vraag, in welke mate het moreel verantwoord is als de EEG ten behoeve van de veredelingslandbouw, dat wil zeggen een welvaartslandbouw, een concurrerende prijs biedt voor Amerikaans graan. In het verlengde van deze vraag ligt de suggestie dat de EEG wel degelijk moet streven naar voedselautarkie om aldus een bijdrage te leveren aan de mitigering van het binnen afzienbare tijd te verwachten mondiale voedselprobleem.

Nu wordt politiek wel verpakt in morele beginselen maar er zelden door geleid; bovendien blijkt, dat wanneer politiek wel geleid wordt door morele beginselen, deze politiek vaak een agressief karakter vertoont. Wanneer ik daarom veronderstel, dat de EEG in toenemende mate zal streven naar een vrijwel volledige zelfvoorziening wat betreft de voeding dan is deze verwachting niet gebaseerd op de optimistische gedachte dat het handelen van politici in meerdere mate een moreel fundament zal krijgen. De voedselautarkie is de resultante van het streven van belanghebbenden die hun handelen met morele principes verdedigen indien dit de kans op succes verhoogt. Deze belanghebbenden zijn in de eerste plaats de producenten, de boeren. Een hogere zelfvoorzieningsgraad betekent een vertraging van het proces van afvloeiing uit de landbouw. Belanghebbend zijn naar alle waarschijnlijkheid in toenemende mate ook de consumenten. In de huidige situatie zijn de consumentenorganisaties bepaald geen voorstander van steun aan de landbouw. Deze steun verhoogt de kosten van het levensonderhoud met 2 à 3% (P.C. van den Noort, Voldoet de landbouw aan de eisen die de gemeenschap stelt? Studiedag van de Studierkring voor landbouweconomie, 18 oktober 1972, Wageningen). Wanneer evenwel de mondiale voedselsituatie nijpender wordt, zullen de gevoelens van onzekerheid die hiervan het gevolg zijn ertoe leiden dat de weerstand van consumentenzijde tegen de protectiemaatregelen voor de landbouw spoedig verdwijnt.

Dat de autarkie-eigeningen zover zullen gaan, dat ook binnen de EEG elke staat afzonderlijk zal streven naar een hoge zelfvoorzieningsgraad voor de belangrijke producten, zoals De Wit vreest, lijkt mij onwaarschijnlijk. Een rationele argumentatie vóór deze stelling is echter

moeilijk te leveren. Maar zonder deze assumptie zou het model van De Wit volledig open zijn hetgeen verdere berekeningen onmogelijk maakt. Terwille van de wetenschappelijke argumentatie is De Wit derhalve wel gedwongen om een pessimistische visie te ontwikkelen op het onderlinge vertrouwen van de diverse naties binnen de EEG. Dit is een aardige illustratie van een algemene stelling, namelijk dat de wetenschap per implicatie beperkingen oplegt aan ons denken. Voor deze stelling zal ik geen verdere argumenten aanvoeren, want dan kom ik op het terrein van mijn eigen vakgebied; en dat wil ik vanmiddag vermijden.

Een uitermate belangwekkende vraag die De Wit aan de orde stelt betreft de diepgang van de beweging die een terugkeer naar een meer natuurlijke leefwijze bepleit. Voorop dient te worden gesteld, dat een terugkeer tot de natuur in feite betekent een terugkeer naar een vroegere cultuurfase. Dergelijke heimweestromingen zijn een vast gegeven in een dynamische maatschappij. De vraag is echter of we de aktuele natuurstroming mogen afdoen als een verschijnsel dat past in de reeks van regressiever- schijnselen die karakteristiek zijn voor een maatschap- pij in beweging. Het zou onjuist zijn om deze stroming als een modegril af te doen. Er is meer aan de hand. Typerend voor de huidige natuur-georiënteerden is, dat zij niet alleen gekenmerkt zijn door een afkeer van de wijze waarop de huidige samenleving functioneert, maar dat velen onder hen juist een aantal essentiële geachte elementen uit deze samenleving willen redden door op pragmatische wijze andere elementen prijs te geven. De huidige beweging onderscheidt zich van vroegere soort- genoten, doordat de drijfveer niet uitsluitend of in de eerste plaats is gelegen in een morele verontwaardiging over de aktuele maatschappelijke organisatie, maar in een koele extrapolatie van feitelijke trends. Verschil van mening is mogelijk over de juistheid van deze extra- polaties, over de keuze van variabelen en van assumpties in het model, dit alles neemt niet weg dat het rationele calculaties zijn en niet een morele verontwaardiging waardoor een belangrijk deel van deze beweging wordt ge- stuid. Dat er daarnaast ook poëtische natuurliefhebbers zijn die zich op basis van vage anarchistische gedachten afkeren van deze verdorven maatschappij, leidt geen twij- fel. Maar ook deze groepering moet weer duidelijk worden onderscheiden van een derde groepering die wordt gevormd

door degenen die zich in eerste instantie verzetten tegen de structuur van onze maatschappij, daarvoor de grote ondernemingen verantwoordelijk stellen en derhalve stelling nemen tegen het expansiestreven van deze ondernemingen waarbij onder meer het argument van de milieu-aantasting wordt gebezigd. Alleen op deze wijze is het verklaarbaar dat niet alleen akties worden gevoerd wanneer de vestiging van een chemisch bedrijf wordt overwogen, maar dat er ook akties worden gevoerd wanneer de sluiting van dergelijke bedrijven wordt overwogen.

Een terugkeer naar de natuur, al is het slechts in beperkte mate, wordt een moeizame tocht indien we dit met 17 miljoen Nederlanders moeten doen, niet alleen omdat het Nederlanders zijn maar vooral omdat deze mensen bereid zijn politiek aktief te worden zodra een herverkaveling van materiële belangen in het geding is. Het is niet moeilijk om een blue-print for survival op te stellen, met name niet omdat dergelijke blue-prints in de laatste eeuwen reeds vaker door utopisten zijn vervaardigd. De essentiële vraag waaraan bij dit soort ondernemingen vrijwel steeds voorbij wordt gegaan luidt: hoe plannen we het transformatieproces van de huidige situatie naar de in visioenen ontwaarde situatie. Met opzet gebruik ik hier het woord 'plannen', omdat het ontwerpen van een reëel geacht toekomstbeeld vereist dat ook de realisering daarvan op rationele wijze verloopt. Wie hier het modewoord 'revolutie' wil invullen, erkent de onmacht hetzij van de maatschappij om een planmatig transformatieproces te ondergaan, hetzij van zichzelf om een dergelijk plan te ontwikkelen. In beide gevallen is het beroep op een revolutie die alle problemen zou oplossen in wezen irrationeel. De realiteit die we rationeel onder ogen moeten zien is, dat omvangrijke categorieën van de bevolking leven in een historisch perspectief dat in belangrijke mate wordt gekleurd door het besef dat men bezig is zich met enig succes te ontworstelen aan de armoede. De verkondiging van de heilsboodschap dat we terug moeten naar de natuur, vindt hier weinig weerklank. Een terugkeer naar de natuur, dat wil zeggen een gedeeltelijk prijsgeven van onze produktiemethoden, en daardoor het aanvaarden van een daling van het welvaartsniveau, betekent voor deze bevolkingscategorieën slechts een terugvallen in de moedeloosheid, de onvrijheid van de relatieve armoede. In hoge mate indicatief voor deze conflict-situatie is het huidige streven van een aantal aktiegroepen die de bevolking ervan trachten te weerhouden om

de heffingen op het lozen van huisvuil te betalen onder de leuze: geen belasting op ontlasting. Op het eerste gezicht een immorele zaak, en wat mij betreft niet alleen op het eerste gezicht. Het geeft echter wel aan dat de diepgang van het milieubewustzijn beperkt is en spoedig in conflict kan komen met andere overwegingen. Onmiskenbaar is, dat de welstand de afgelopen decennia sterk is gestegen en dat vrijwel alle categorieën van de bevolking hiervan hebben geprofiteerd. Evenzeer onmiskenbaar is, dat het perspectief op groeiende welvaart bij groepen die hun situatie definiëren als een emancipatie uit de relatieve armoede, niet zonder consequenties kan worden geblokkeerd. Zoals blijvende armoede de beste garantie is voor een diepgeworteld conservatisme - een veel betere garantie dan blijvende rijkdom - zo is een geblokkeerd welvaartsperspectief een oorzaak van maatschappelijke onrust. Inkomensongelijkheid als zodanig leidt niet tot revolutie. Wanneer in een maatschappij met aanzienlijke inkomensverschillen zich mede door de bestaande machtsverhoudingen een ideologie kan ontwikkelen die deze situatie legitimeert, ontstaat een stabiel maatschappelijk evenwicht. Anders wordt dit, wanneer enerzijds de totale ruimte voor de groei van het vrij besteedbare inkomen aan beperkingen onderhevig is, en anderzijds de consumptie wordt gestimuleerd doordat een belangrijk deel van de bevolking participeert in een sociaal-economische emancipatie-beweging. Het is dan ook geen willekeurige speling van het historische gebeuren dat juist in deze tijd, nu wij geconfronteerd worden met de reële kansen op tenminste een vertraagde welvaartstoename, de vakbeweging een hard pleidooi voert voor een wijziging in de inkomensverhoudingen. De maatschappelijke onrust die daarvan het gevolg is en nog zal zijn, valt moeilijk te onderschatten.

Een terugkeer naar de natuur mag een schone zaak zijn, de maatschappelijke werkelijkheid is anders. Het arcadische ideaalbeeld van vergaande schaalverkleining kan alleen maar een rustgevende functie vervullen voor degenen die onmachtig zijn de ogen geopend te houden voor actuele maatschappelijke stromingen. De bestaande maatschappelijke organisatie is niet een van nature gegeven zaak; deze organisatie is door mensen gemaakt. Dit wil echter niet zeggen dat deze maatschappij soepel omgebogen kan worden in een richting die door verlichte geesten als wenselijk wordt ervaren. Wie een andere maatschappij wenst, moet niet alleen een toekomstbeeld, maar ook een strategie ontwerpen waarbij rekening moet

worden gehouden met binnen deze maatschappij bestaande tegenstellingen. Het reduceren van deze tegenstellingen tot de simpele dichotomie kapitaal-arbeid is een simplificatie waarvan het verklarend vermogen in onze maatschappij gering is.

Hiermee komen we aan de laatste serie vragen van De Wit, namelijk de vragen die op planologisch terrein liggen. Aan de vraag of de boer in de nationale landschappen zich wel voldoende creatief kan uitleven, ga ik bij deze gelegenheid voorbij met de weinig zeggende opmerking dat in de beperking zich de meester kan tonen.

Van meer betekenis is de vraag of de maatschappij bereid zal zijn deze onderneming te financieren. In het politieke proces dat voorafgaat aan belangrijke beleidsbeslissingen, is er sprake van een samenspel van groepen met divergerende belangen. Het politiek gewicht van deze groepen wordt bepaald door de bondgenootschappen die zij kunnen sluiten, door de mate waarin zij toegang hebben tot het overheidsapparaat en de publiciteitsmedia en door de mate waarin zij aansluiting vinden op centrale waarden-oriëntaties in de maatschappij. In dit samenspel van belangengroepen blijkt de landbouw een lastige partner. Waarom is de landbouw niet bereid om samen met de andere belanghebbenden te gaan zitten rond de tafel waar ieder met open kaarten zijn belangen etaleert, opdat de planoloog de optimale oplossing kan formuleren?

Bij het zoeken naar een verklaring dienen we te beseffen dat de derde nota voor de ruimtelijke ordening een zaak van geheel andere orde is dan een utopisch verhaal met betrekking tot overlevingskansen, méér dan een blueprint for survival waarvan we mogen zeggen of we het mooi vinden of niet. Deze nota is een onderdeel van een transformatieproces in onze maatschappij en wordt ook door degenen die belangen hebben bij een planologische herverkaveling onderkend als een onderdeel, een belangrijke fase in de intercuratieve machtsstrijd tussen deze belangengroepen. In deze strijd hanteert de landbouw drie belangrijke wapens. Het eerste wordt gevormd door het institutionele apparaat dat de ruimtelijke ordening realiseert; hiervan tracht de landbouw zoveel mogelijk binnen het eigen ministerie te verzamelen. De deining die dit destijds in het parlement teweeg bracht, was niet gering. Het tweede wapen is de vertegenwoordiging onder andere via het landbouwschap in velerlei commissies die werkzaam zijn op het terrein van de ruimtelijke

ordering. Het derde wapen tenslotte is de onzekerheid waarin anderen gelaten worden. Zoals de andere belangengroepen gebaat zijn bij een duidelijke formulering van de verlangens, omdat dit hun politieke positie bevestigt, zo is de landbouw gebaat bij een onduidelijke formulering van de concessies die gedaan moeten worden. Dat de landbouw een witte vlek verkiest te blijven in het planologisch ordeningsmodel, is dan ook een bewuste politieke keuze en heeft niets te maken met wetenschappelijke onmacht, ook al wordt het vaak zo voorgesteld. De onderzoeker die zich op uitnodiging van De Wit niettemin waagt aan het opstellen van een structuurplan voor de landbouw, moet niet de illusie hebben dat politieke belangengroepen veel eerbied hebben voor de wetenschappelijke merites van het onderzoek.

We hebben gesproken over eten en over leven; De Wit vooral over het eten en ik over het leven. Ik hoop dat het effect van dit gezamenlijk optreden de opvatting versterkt, dat onze problemen van vandaag niet noodzakelijk die van morgen zijn, en vervolgens dat overlevingskansen niet op de tekentafel worden bepaald, maar dat in dit kader een grote betekenis moet worden gehecht aan het samenspel van idealen en belangen dat we maatschappij noemen.

(A.Th.J.Nooij).